

Od ekonomske reforme do Brijunskog plenuma – Američki i britanski izvještaji o Hrvatskoj (1964.-1966.)

Početak 1960-ih godina komunistički režim u Jugoslaviji pokrenuo je proces ekonomske i političke liberalizacije koji je intenziviran privrednom reformom 1965. i smjenom potpredsjednika Jugoslavije Aleksandra Rankovića 1966. godine. To je rezultiralo popuštanjem partijske stege i policijskog nadzora nad društvom te većom slobodom djelovanja kulturnih institucija i medija. Američki i britanski diplomati u Zagrebu i Beogradu pomno su pratili promjene u Jugoslaviji i Hrvatskoj, te posljedice liberalizacije gospodarstva, politike i javnog života poslije pokretanja ekonomske reforme, odnosno smjene Aleksandra Rankovića. Stoga njihovi izvještaji predstavljaju vrijedan doprinos poznavanju zapadnog stava prema položaju Hrvatske unutar Jugoslavije, odnosno zapadne politike prema jugoslavenskoj federaciji.

Ključne riječi: Hrvatska, Jugoslavija, SAD, Velika Britanija, Četvrti brijunski plenum 1966., ekonomska reforma 1965., Aleksandar Ranković

Početak 1960-ih godina jugoslavenska federacija našla se na političkoj i gospodarskoj prekretnici. Prva faza industrijalizacije temeljena na snažnom državnom intervencionizmu bila je završena, a jugoslavenska privreda svojom nekonkurentnošću nije više mogla pratiti svjetske ekonomske trendove. Samoupravni sustav koji je u teoriji trebao smanjiti državne intervencije u gospodarstvu, povećati autonomiju privrede i osnažiti tržišne mehanizme, u praksi nije funkcionirao. Tijekom 1950-ih nagli ekonomski rast bazirao se velikim dijelom na izdašnoj ekonomskoj pomoći Zapada, koja je početkom 1960-ih bitno smanjena, a na naplatu su počeli dolaziti raniji zajmovi. Izgrađena infrastruktura i teška industrija još uvijek nisu u potpunosti pridonosili ekonomskom rastu, a prerađivačka industrija je funkcionirala uz pomoć uvezenih sirovina nabavljenih stranim zajmovima ili po niskim cijenama zahvaljujući niskim carinama i precijenjenom dinaru. S druge strane domaćim proizvođačima sirovina zbog niske cijene nije bilo isplativo povećavati proizvodnju, pa

je prerađivačima bilo sve teže nabavljati sirovine.¹ Uslijed toga je do 1961. došlo do stagnacije gospodarstva, što se posebno manifestiralo u padu broja zaposlenih, velikom deficitu u trgovini s inozemstvom i poteškoćama u otplati stranih kredita.

Kriza gospodarstva postala je politički problem a nastojanja da se takva situacija riješi djelomičnom ekonomskom reformom 1961. godine nisu bila uspješna. Ekonomija je i dalje bila nestabilna, cijene su rasle, što je bilo praćeno kroničnom nelikvidnošću i problemima s vanjskotrgovinskim deficitom. Reforma je predviđala daljnju decentralizaciju i liberalizaciju ekonomskog sustava što je dovelo do prvog ozbiljnijeg sukoba unutar jugoslavenske Partije od političke likvidacije Milovana Đilasa 1954. godine. Na sjednici Izvršnog komiteta CK SKJ u ožujku 1962., prvi put su se otvoreno manifestirala različita gledišta o budućem ekonomskom, pa prema tome i političkom uređenju Jugoslavije. Postupno su se iskristalizirale dvije strane. Jedna je bila predvođena političarima iz razvijenijih republika Slovenije i Hrvatske i zalagala se za razvoj tržišne ekonomije i decentralizaciju političkog sustava, dok je druga bila predvođena dijelom srpskih komunista i zalagala se za veću centralizaciju i utjecaj savezne vlade na politički i ekonomski život zemlje.²

Rasprava o reformi gospodarstva se do 1964. vodila uglavnom u uskom krugu ekonomskih stručnjaka i političara, ali su početkom 1964. ozbiljnost ekonomskih problema i učestali štrajkovi prisilili vodstvo da raspravu o ekonomskoj budućnosti zemlje i privrednoj reformi otvori za javnost. Usporedo s time radilo se na nacrtu novog ustava koji je donesen u proljeće 1963., a pratilo ga je donošenje novih republičkih ustava i komunalnih statuta. Premda je Ustav iz 1963., slično kao i Ustavni zakon iz 1953., trebao biti prijelazno rješenje prema daljnjem razvoju samoupravnih odnosa, on je donio zakonski okvir za daljnje liberaliziranje gospodarstva i autonomiju poduzeća u odnosu na državu, odnosno ekonomske reforme koje će ubrzo uslijediti. Početkom 1964. ukinuti su doprinosi društveno-investicijskim fondovima, a njihova sredstva prenesena su na banke, koje postaju glavni faktor kreditiranja privrede. Međutim, još uvijek nije bilo riješeno pitanje umjetnog kreiranja cijena i tečaja, što je uz inflaciju bitno otežavalo normalno funkcioniranje tržišta.³

Savezna skupština organizirana je kao predstavničko tijelo s pet domova, četiri predstavnička tijela organizirana prema ekonomskoj ili društvenoj svrsi, te Savezno vijeće koje je predstavljalo područne jedinice i ujedno uključivalo Vijeće nacionalnosti, odnosno predstavnike republika i pokrajina. Članovi svih domova birani su proporcionalno broju stanovnika, dok je jedino Vijeće nacionalnosti brojalo jednak

1 John R. Lampe, Russel O. Prickett, Ljubiša S. Adamović, *Yugoslav-American Economic Relations Since World War II*, London 1990, 81-82; Dijana Pleština, *Regional Development in Communist Yugoslavia*, Oxford 1992, 58; Susan L. Woodward, *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945-1990*, Princeton 1995, 225.

2 Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999, 427; François Fejtő, *A History of the People's Democracies: Eastern Europe since Stalin*, London 1974, 200.

3 Dušan Bilandžić, *Borba za samoupravni socijalizam u Jugoslaviji 1945-1969*, Zagreb 1969, 113; Milorad Simić, *Bankarski sistem Jugoslavije*, *Međunarodna politika*, 410, Beograd 1967, 26-27.

broj članova iz svake republike i polovicu od tog broja kao predstavnike autonomnih pokrajina.⁴ Sva tijela bila su birana posredno od strane mjesnih, republičkih i pokrajinskih skupština, te su zajedno raspravljala i donosila odluke. Jednako je napravljeno i s republičkim i pokrajinskim skupštinama.

Vraćene su odredbe o pravu republika na samoodređenje i odcjepljenje koje su ukinute Ustavnim zakonom iz 1953., a ujedno je kroz odredbu novog ustava formalizirana praksa da Savezno izvršno vijeće trebaju popunjavati predstavnici svih republika. Republike su dobile i šire legislativne ovlasti u odnosu na federaciju te mogućnost arbitriranja Ustavnog suda u slučaju kolizije saveznih i republičkih zakona.⁵ Takav prošireni predstavnički sustav, premda ni približno demokratski u zapadnjačkom smislu riječi, bio je svakako novost za jugoslavensku javnost i političare jer je prekinuo praksu bespogovornog usvajanja odluka i unio svježinu u dotad monotoni jugoslavenski parlamentarni sustav. Novi Ustav je unio i dvije novine koje su trebale biti ustupak konzervativnoj partijskoj struji: mjesto potpredsjednika republike i predsjednika vlade. Za potpredsjednika Republike izabran je Aleksandar Ranković, koji je tako i formalno postao Titov zamjenik i potencijalno njegov nasljednik. Uz to je njemu blizak Petar Stambolić postao predsjednik SIV-a.⁶

Uzrok ovakvih promjena bila je velika društvena promjena jugoslavenskog društva tijekom petnaest godina poslijeratnog razvoja. Jugoslavija je od ruralne i zaostale zemlje do početka šezdesetih godina dostigla stupanj srednje razvijene i relativno industrijalizirane zemlje. U razdoblju od 1954. do 1961. godišnji rast gospodarstva tekao je po prosječnoj stopi od 12%, dok je stopa osobne potrošnje iznosila 10% godišnje. Do 1971. godine oko pet i pol milijuna ljudi otišlo je sa sela raditi u gradove, a istodobno je poljoprivredna proizvodnja u istom razdoblju povećana za 60% u odnosu na prijeratno razdoblje.⁷ Promijenio se socijalni sastav društva i vodećih struktura. Generaciju prijeratnih komunista i ratnih boraca počela je zamjenjivati nova generacija političara i vodećih ljudi odraslih u drugačijim političkim i društvenim okolnostima. K tome, postupna liberalizacija života i gospodarstva, kao i veće ovlasti republika i drugih lokalnih tijela na društvene prilike i ekonomiju svojih područja natjerale su parlamentarne zastupnike da aktivno zastupaju interese svojih sredina te pokušaju dobiti što više koncesija od centralnih vlasti.

Najveća prepreka daljnjim reformama bilo je raspoloženje dijela partijskih krugova, koji su tradicionalno predstavljali konzervativniju stranu jugoslavenskog društva te nastojali, ako ne zaustaviti, barem usporiti taj proces, zbog stalne bojazni da će decentralizacija umanjiti utjecaj Partije. Zato je prije početka radikalnih ekonomskih

4 Vinod Dubey, *Yugoslavia: Development with Decentralization, Report of a mission sent to Yugoslavia by the World Bank*, 1975, 37.

5 Paul Shoup, *Communism and the Yugoslav National Question*, New York 1968, 212.

6 Dennison Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948-1974*, London 1977, 155.

7 Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Glavni procesi 1918-1985*, Zagreb 1985, 234, D. Pleština, *Regional Development*, 47.

reformi trebalo pripremiti teren među partijskim članstvom. Prekretnica se dogodila na Osmom kongresu SKJ u prosincu 1964. godine. Na njemu je donesen formalni politički konsenzus unutar Partije za daljnje temeljite ekonomske reforme koje će uslijediti sljedeće godine. Međutim, umjesto jedinstvene podrške, uslijedila je snažna, zakulisna borba pobornika i protivnika reformi.

Niz ekonomskih mjera koji je trebao riješiti ekonomske probleme sadržan je u paketu zakona i regulativnih odluka odobrenom na Drugom plenumu CK SKJ 17. lipnja 1965., a 24. lipnja podržan je i u Saveznoj skupštini. Bio je to najsnažniji pokušaj da se jugoslavenska ekonomija revitalizira i da se isprave propusti koji su pratili ekonomski razvoj od ranih pedesetih godina kada je započeto eksperimentiranje s radničkim samoupravljanjem.⁸

Bilo je nekoliko razloga za reformu. Trebalo je mijenjati politiku kontroliranih cijena kojima je do tada država kontrolirala i usmjeravala razvoj gospodarstva, prije svega održavanjem cijena gotovih proizvoda, energije, sirovina i polugotovih proizvoda na niskoj razini. Glavna poluga takve politike bio je kompleksan sustav poticaja i subvencija tih industrija. U fazi već relativno razvijene industrije sustav kontroliranih cijena više nije mogao funkcionirati.

Ekonomska situacija bila je dodatno otežana zbog deficita u platnoj bilanci s inozemstvom, odnosno daleko većeg uvoza od izvoza. Izvoz je pokrивao samo dvije trećine uvoza, dok je u trgovini sa Zapadom izvoz pokrивao samo tri petine uvoza. U uvjetima smanjene ekonomske pomoći Zapada taj je problem počeo značajno opterećivati gospodarstvo. Jugoslavija je problem vanjskotrgovinskog deficita pokušavala riješiti još od 1952. kada se ekonomija postupno počela otvarati i integrirati u svjetsko tržište. Do sredine pedesetih godina gospodarstvo se temeljilo na razvoju teške industrije pa je tome prilagođena i trgovina s inozemstvom. Prilikom izvoza niskim tečajem se stimulirao izvoz poljoprivrednih proizvoda, dok se visokim tečajem destimulirao izvoz proizvoda teške industrije. Jednako tako se prilikom uvoza, politikom niskog tečaja, poticao uvoz strojeva i sirovina za tešku industriju, dok se visokim tečajem otežavao uvoz gotovih proizvoda i luksuzne robe.⁹ To je poticalo monopolistički rast cijena, a domaći proizvođači gotovih proizvoda radije su prodavali svoje proizvode na domaćem tržištu, umjesto da poboljšanjem kvalitete pokušaju konkurirati na zapadnim tržištima.¹⁰

Kako bi potakla izvoz, država je od 1962. stimulirala izvoz pojedinih proizvoda davanjem potpora kojima se pokrивao gubitak zbog visoke cijene proizvodnje u odnosu na svjetske prilike. S druge strane, prilikom uvoza država je umjetno smanjivala cijene pojedinih proizvoda te tako pokrivala gubitke. Izvoz je postao potpuno

8 Richard P. Farkas, *Yugoslav Economic Development and Political Change: The relationship between Economic Managers and Policy-Making Elites*, London 1975, 13.

9 V. Dubey, *Yugoslavia: Development with Decentralization*, 18.

10 John R. Lampe, *Balkans into Southeastern Europe*, New York 2006, 222; J. Lampe, *Yugoslav-American Economic Relations*, 83-85.

slobodan dok se uvoz kontrolirao ovisno o domaćim potrebama. Do 1964. potpore izvozu i uvozu dosegle su iznos od 400 milijardi dinara, odnosno 20% ukupne vrijednosti izvoza. Subvencionirana poduzeća tako nisu zarađivala prodajom svojih proizvoda u inozemstvo, niti je država dobivala prijeko potrebnu stranu valutu, već je naprotiv bila u gubitku, a domaći kupci kupovali su njihovu robu skuplje nego kupci u drugim zemljama. U trgovini s komunističkim zemljama problem vanjskotrgovinske bilance rješavao se kliringom, međutim sa zapadnim zemljama trgovalo se u konvertibilnim valutama. Zato je bilo potrebno uspostaviti ravnotežu između izvoza i uvoza te stabilizirati tečaj dinara u odnosu na druge valute i učiniti ga konvertibilnim.

Reforma je uključivala devaluaciju dinara, smanjenje carinskih zaštita i smanjivanje izvoznih subvencija kako bi se potakao izvoz i konkurentnost gospodarstva. Prije svega se to odnosilo na industriju gotovih proizvoda koja je na taj način dobila mogućnost kupovine jeftinijih sirovina na svjetskom tržištu te lakšeg izvoza, a to je i domaću industriju trebalo prisiliti na konkurentniju proizvodnju.

Usporedno s tim mjerama povećane su cijene proizvoda i usluga za prosječno 24%. Do 1965. država je određivala cijene svih vrsta robe, pri čemu je cijena sirovina bila daleko niža od cijena roba široke potrošnje. Kombinacija ovih faktora, povećanja osobnih dohodaka s velikim stopama investicija i industrijskog razvoja, dovela je do povećane osobne potrošnje, što je uzrokovalo rast inflacije. Administrativno povećanje cijena trebalo je reflektirati realnu vrijednost na svjetskom tržištu. Prema toj odluci 67% cijena industrijskih proizvoda povećano je u skladu sa svjetskim cijenama, 12% prema troškovima proizvodnje, a 21% cijena se nije kontroliralo. Poljoprivredni proizvodi poskupjeli su za prosječno 33%, a industrijski za 14%, od čega su sirovine i poluproizvodi poskupjeli 23%, a gotovi proizvodi za 8%. Očekivalo se da će ugljen poskupjeti 36% i električna energija 34%. Najviše su poskupjele sirovine, čak tri puta više od cijena gotovih proizvoda, što je samo pokazivalo njihovu nerealnu podcijenjenost.¹¹ U sljedećih nekoliko godina bilo je pokušaja da se određivanje cijena prepusti tržištu, međutim taj sustav nije profunkcionirao pa je država stalno morala kontrolirati razine cijena.¹²

Cilj reforme bila je daljnja decentralizacija poslovanja na način da se poduzećima ostavi veći dio prihoda koje bi, u skladu s teorijom samoupravljanja, ona mogla raspoređivati prema svojim potrebama. Između 1961. i 1964., 54% prihoda poduzeća išlo je državi, a samo 46% je ostajalo za investicije i isplatu dohodaka. Od 1964. postupno su se smanjivala davanja na dohodak i profit da bi reformom 1965. takav oblik raspodjele bio ukinut, kao i porez na proizvodnju koji je bio zamijenjen porezom na prodaju. Usporedno s time napravljena je nova preraspodjela prihoda po

11 Boris Krajer, *New Economic Measures, The Economic Reform in Yugoslavia*, Belgrade 1965, 77; Duncan Wilson, *Tito's Yugoslavia*, Cambridge 1979, 156.

12 Harold Lydall, *Yugoslav Socialism – Theory and Practice*, Oxford 1986, 257.

kojoj su poduzeća mogla zadržati 71% svojih prihoda u odnosu na prijašnjih 51%, dok su izdvajanja za komune smanjena s 49% na 29%.¹³

Poduzeća su dodatni prihod trebala ulagati u poboljšanje poslovanja, ali ona su ga uglavnom trošila na podizanje osobnih dohodaka. Naime, usporedo je ukinut nadzor nad raspodjelom prihoda između investicija i osobnih dohodaka, a uveden je princip da bi se osobni dohodci trebali povećavati u skladu s uspješnošću poslovanja. To je međutim dovelo do velikih nerazmjera u visini dohodaka između pojedinih poduzeća u istoj proizvodnoj grani, pa je došlo do pritisaka za porastom plaća u poduzećima koja su bila neprofitabilna. Kako su poduzeća bila prisiljena izdvajati više sredstava za plaće, smanjila su se ulaganja, pa su tu razliku morali nadoknađivati kreditnim zaduživanjem kod banaka. Budući da su banke očekivale da će smanjenjem državnih davanja poduzeća moći ulagati više sredstava u vlastiti razvoj, a ne u povećanje plaća, ograničile su kreditiranje pa je došlo do velike nelikvidnosti i pada proizvodnje.¹⁴

U ožujku 1965. Savezna skupština donijela je *Zakon o bankama* koji je trebao izmijeniti ulogu banaka u financijskom sustavu i općenito doprinijeti razvoju tržišne ekonomije. Novim zakonom banke su prestale biti institucije za raspodjelu državnog novca i postale su neovisni subjekti odgovorni svojim klijentima, a ne izravno državi. Banke su od reforme 1961. godine mogle davati kratkoročne i dugoročne kredite iz sredstava društvenih fondova kojima su upravljale. Međutim, većina banaka djelovala je na lokalnoj razini ili u okviru republika, dok su samo tri savezne banke sa sjedištem u Beogradu raspolagale sredstvima centralnih društvenih fondova. Bile su to *Jugoslavenska investicijska banka*, *Jugoslavenska poljoprivredna banka* i *Jugoslavenska banka za vanjsku trgovinu*. Kada su 1964. godine ukinuti društveni investicijski fondovi, njihova sredstva prebačena su u republičke ili savezne banke. Na taj način su tri savezne banke praktički postale beogradske, odnosno srpske banke. Međutim zadržale su sredstva iz saveznih investicijskih fondova u koje su se do 1964. slijevala sredstva iz svih republika. Ta činjenica postat će uskoro politički problem koji je dodatno pogoršao odnose između republika.¹⁵

Podjednako važna bila je odluka o formiranju saveznog *Fonda za ubrzani razvoj nerazvijenih republika i Kosova* u veljači 1965., popularnog znanog kao *Fond za nerazvijene*. On je trebao zamijeniti nepopularne društvene investicijske fondove koji su stvarali tenzije između republika i vrlo neučinkovito raspolagali sredstvima. Takva odluka predstavljala je kompromis između interesa pojedinih republika i nastojanja države da učinkovito nastavi razvijati nedovoljno razvijena područja. Fond se trebao

13 J. Lampe, *Balkans into Southeastern Europe*, 230; Ljuba Veljković, The meaning of the economic reform in Yugoslavia, *The Economic Reform in Yugoslavia*, Belgrade 1965, 12.

14 Rudolf Bičanić, *Economic Policy in Socialist Yugoslavia*, Cambridge 1973, 211-220; D. Pleština, *Regional Development* 69.

15 Ante Cuvalo, *The Croatian National Movement 1966-1972*, New York 1990, 90-91; J. Lampe, *Yugoslav-American Economic Relations*, 89-92; D. Rusinow, *The Yugoslav Experiment*, 174.

financirati od strane svih federalnih jedinica u iznosu od 1,85% društvenog proizvoda. Sredstva su se raspoređivala nerazvijenim republikama Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Makedoniji i pokrajini Kosovo.¹⁶

Nijedna od uvedenih mjera nije uspjela stabilizirati jugoslavensku ekonomiju, ponajviše zbog političkih otpora jer se uskoro pokazalo da jugoslavenska ekonomija nije bila spremna za tako temeljite promjene, a k tome je dosljedna provedba reforme mogla dovesti u pitanje same temelje samoupravne ekonomije, odnosno destabilizirati osjetljive ekonomske i nacionalne odnose među jugoslavenskim republikama i narodima.

Negativna strana reforme bilo je slabljenje makroekonomske politike kao posljedica decentralizacije i povećanja razlika po regionalnim, pa onda i etničkim linijama. Devalvacija dinara u kombinaciji s porastom cijena i plaća doveli su do povećanja inflacije, a banke su istodobno ograničile kreditna zaduženja pa je došlo i do naglog pada investicija, odnosno gospodarskog rasta. Takva situacija pogodovala je rastu nezaposlenosti u društvenom sektoru pa je u razdoblju od 1964. do 1967. broj zaposlenih pao za 69 000. Usporedno s time, broj radnika koji su otišli raditi u inozemstvo povećao se sa 138.000 u 1964. na 401.000 u 1968. godini.¹⁷

Pokušaj reformiranja gospodarstva dodatno je produbio jaz između ekonomski nerazvijenijih jugoistočnih dijelova zemlje i razvijenijih sjeverozapadnih republika. No, posebno je intenzivirao sukob između pobornika dviju različitih koncepcija gospodarskog i političkog razvoja Jugoslavije. Naime, do početka šezdesetih godina prevladavali su politički savezi okupljeni oko ekonomskih interesa; razvijenije sjeverozapadne republike Slovenija i Hrvatska, nasuprot manje razvijenim jugoistočnim republikama Srbiji, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Makedoniji. Interes Srbije, sa snažnom ekonomskom bazom na sjeveru zemlje i nerazvijenim jugom, bio je promoviranje pomoći nerazvijenim republikama i koncentracija industrije u Srbiji u skladu s dunavskom koncepcijom razvitka zemlje. Prema tome, glavna industrijska zona razvijala bi se u dunavskom bazenu, oko Beograda, Pančeva i Smedereva. To je bilo u sukobu s koncepcijom jadranskog razvitka zemlje koji je promovirao pomorsku orijentaciju.¹⁸ Davanjem veće političke i gospodarske autonomije republikama, početkom šezdesetih godina, njihovi interesi se počinju značajnije diferencirati prema ekonomskim, ali sve izraženije i prema etničkim linijama. Pobornika daljnje liberalizacije i decentralizacije, odnosno zagovaratelja snažnije uloge državnog centra bilo je dakako u svim republikama. No Srbi su, zbog svoje uloge u stvaranje jugoslavenske države 1918., položaja Beograda kao glavnog grada i središta savezne administracije,

16 Sabrina P. Ramet, *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1962-1991*, Bloomington 1992, 150; Sabrina P. Ramet, *The Three Yugoslavias: State-Building and Legitimation, 1918-2005*, Washington D.C., Bloomington 2006, 275-278.

17 John R. Lampe, *Yugoslavia as History: Twice there was a country*, Cambridge 1999, 276-279; Harold Lydall, *Yugoslav Socialism*, 84; S. Woodward, *Socialist Unemployment*, 191-221.

18 R. Bičanić, *Economic Policy in Socialist Yugoslavia*, 200; Sabrina P. Ramet, *The Three Yugoslavias*, 214-215.

te kao najbrojniji narod, tradicionalno bili skloni centralističkom uređenju države. Zastupanje takvog stava, uz uvijek prisutni strah od prijeratnih velikosrpskih težnji za dominacijom, udaljio je do tada Srbiji sklone federalne jedinice, Makedoniju, Vojvodinu i Kosovo, čija su se vodstva opredijelila za daljnju liberalizaciju političkog i ekonomskog života. Uz Srbiju je stala tradicionalno sklona Crna Gora pa su dvije republike uspostavile i formalnu suradnju na ekonomskom i kulturnom polju.¹⁹

Jedna od posljedica političkih i gospodarskih reformi bila je očita liberalizacija društvenog života. Kritika društva, političkog i ekonomskog sustava postajala je sve snažnija i otvorenije manifestirana. Jugoslavenske političke kontroverze bile su na posebno suptilan način ismijavane u političkim kabaretima Beograda i Zagreba.²⁰ Američka konzulica u Zagrebu Helene Batjer zabilježila je u svojim izvještajima State Departmentu reakcije medija na djelovanje prvoga jugoslavenskog političkog kabareta *Jazavac* u Zagrebu. Batjer je zapisala kako su se komentari zagrebačkih novina ograničili na umjetničku stranu izvođača koji interpretiraju satiričara kao što su Branislav Nušić ili Jean Anouilh. Međutim, propustili su spomenuti kako se ta interpretacija odnosi isključivo na kritiziranje jugoslavenskog društva. Ona je nazočila jednoj od predstava te je zapisala kako su ideološke svete krave uglavnom pošteđene, međutim kritika praktičnih poteškoća jugoslavenskih komunista ponekad je bila tako oštra da su se mnogi pitali koliko je to sigurno.

Predstava je započela kritikom vladinih ministara koji su prikazani kao osobe bez lica kojima je jedina kvalifikacija za položaje bila veličina ušiju i stražnjice. Pripovjedač je poslije svoje izvedbe rekao publici da je dobio mnogo anonimnih prijetnji i upozorenja zbog toga, a da ga nitko nije dovoljno dugo slušao da otkrije kako je tekst prije 60 godina napisao Branislav Nušić.

Drugi prikaz u predstavi bila je satirična kritika jugoslavenskih neracionalnih investicija. Pripovjedač koji je predstavljao predsjednika južnosrbijanske općine ispričao je da njegov grad nije dobivao dovoljno saveznog novca dok on nije predložio projekt držanja živoga kita. Kit se teško prilagođavao na nove uvjete, ali uz pomoć saveznog novca to je riješeno kopanjem kanala do mora koji bi kitu osigurao svježu morsku vodu. Kit je na kraju bio zadovoljan, a Beograd je prepoznao vrijednost investicije i u gradu formirao savezni institut za istraživanje ponašanja životinja iz dubokih mora na kopnu.

U trećem prikazu zagrebački poduzetnik požalio se kako Zagreb više nije što je bio jer je sav novac otišao na plaćanje propalih investicija u ostatku zemlje, a on sam jedva može sebi priuštiti kuću, vikendicu, novi auto i garažu, te poznaje mnogo drugih koji pate od nerealno visokih poreza.²¹

19 Pedro Ramet, *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1963-1983*, Bloomington 1984, 91-94.

20 D. Wilson, *Tito's Yugoslavia*, 158.

21 NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Foreign Policy Files, 1964-1966, Political and Defense, From: Pol Yemen-USSR to Pol 2-1 Joint Weekas Yugo, Zagreb Political Cabaret Pokes Fun at Yugoslav System, December 21, 1964.

Uz ekonomiju, nacionalno pitanje bilo je stalno u središtu pozornosti stranih diplomacija. Kritika nacionalizma na III. Plenumu CK SKJ u ožujku 1966. potakla je američku konzulicu u Zagrebu, koja je pokrivala područje Hrvatske i Slovenije, da napiše opširno izvješće o tom problemu u Hrvatskoj i Sloveniji. Tvrdila je, između ostalog:

»Komunističko vodstvo je u krivu kada kaže da nacionalizam podupiru samo klasni neprijatelji i nekolicina zavedenih komunista, osim ukoliko režim ne smatra da su 80% hrvatske i slovenske populacije klasni neprijatelji, a ukoliko je to istina, treba priznati da ni ranija brutalna policijska taktika, niti kasnija politika mrkve i štapa nije imala nikakav učinak na ovu populaciju. Korištenjem starih revolucionarnih klišeja za označavanje nacionalnih problema vodstvo samo pokazuje da je izvan dodira sa narodom i suvremenim životom, ili ne zna kako riješiti taj problem. (Većina bivših klasnih neprijatelja je pobjegla iz zemlje, mrtva ili tiho živi u zemlji te se boji bilo što reći o nacionalizmu.)«

Njezina procjena je bila da 50% hrvatskog i slovenskog partijskog članstva ima tendencije prema nacionalizmu koji tako otvoreno izražavaju komunisti i nekomunisti da se stranci često nađu u poziciji da moraju braniti Federaciju. Nacionalizam je uglavnom zastupljen kroz izraze *oni* i *mi*, što označava Hrvate i Slovence, odnosno savezne i visoke partijske dužnosnike, za koje se smatra da su uglavnom Srbi.

Nacionalizam je, držala je konzulica Batjer, prije svega bio odraz protesta protiv godina materijalnog odricanja, političkog ugnjetavanja, neisplativih investicija u nerazvijene krajeve, života u skućenim i oronulim zgradama, obećanja koja se nikada ne ostvare te, možda najvažnije, protiv dominacije i diktature Beograda. On je najrašireniji među mladim ljudima koji malo brinu jesu li njihovi roditelji bili u partizanima, već žele imati važniju ulogu u društvenom i političkom životu zemlje. Oni također vjeruju da imaju pravo otvoreno izražavati svoje mišljenje i prosperirati neovisno o članstvu u Savezu komunista.

Ni poslovna zajednica nije bila imuna na nacionalizam. Ona je iskoristila liberalni aspekt ekonomskih reformi kako bi pokušala riješiti probleme vanjske trgovine, posebno pitanje deviznog sustava, te stranih investicija i kredita. Slovenija i Hrvatska vidjele su u privlačenju stranih investicija i kredita način da zaobiđu probleme s dobivanjem saveznih sredstava pa su zato hrvatski i slovenski poduzetnici, zajedno s političarima, djelovali u Beogradu, svjesni da jedino zajedničkim snagama mogu postići svoje ciljeve.

Društveni i kulturni život hrvatskog i slovenskog društva okrenut je prema Zapadu, neprestano su ponavljali američki diplomati, a povijesno njihovi stanovnici su osjećali da pripadaju zapadnoj Europi i tamo su željeli ostati. Oni su osjećali da je svaka kultura istočno od Vrbasa istočnjačka i zaostala. Batjer je istakla činjenicu

da je kulturna i sportska suradnja ove dvije republike s Italijom i Austrijom snažnija nego s ostatkom Jugoslavije.

Konzulica Batjer se osvrnula i na ulogu Crkve. Ističe kako je Crkva tradicionalno bila simbol nacionalizma na zapadu Jugoslavije, a jedan od pokazatelja porasta nacionalizma bio je povećani interes pučanstva za crkveni život. Međutim, dodaje kako je kardinal Franjo Šeper, koji je naslijedio kardinala Alojzija Stepinca na mjestu zagrebačkog nadbiskupa, bio dovoljno oprezan da ne dopusti aktivniju ulogu Crkve u trenutku kada je svaka crkvena aktivnost bila pod budnom prismotrom državnog aparata. Očito su američki diplomati bili potpuno svjesni i vodili računa o ulozi koju je Crkva imala u očuvanju hrvatskoga nacionalnog identiteta, ali i teškog položaja u kojemu se nalazila još od 1945., posebno prije uspostavljanja diplomatskih odnosa s Vatikanom 1966., kada je državni aparat još uvijek bio vrlo netolerantan i nesklon prema bilo kakvoj suradnji s crkvenim vlastima.²² No, za američke diplomate je i to bio znak otopljanja političke klime u Jugoslaviji.

Zaključak američke konzulice bio je da će trend jačanja nacionalizma ovisiti o sposobnosti režima da stabilizira ekonomiju i dozvoli veće sudjelovanje javnosti u političkom i društvenom životu zemlje.²³

Smjena Aleksandra Rankovića

Brzina i način provedbe ekonomskih reformi doveli su do prvih sukoba oko nacionalnog pitanja u do tada monolitnoj partijskoj organizaciji, što je opet bilo povezano s ekonomskim interesima pojedinih republika. Jedan od prvih znakova nezadovoljstva bio je štrajk rudara u Trbovlju 1958. godine, što se prenijelo na opće nezadovoljstvo u Sloveniji vladinom ekonomskom politikom te iznijelo na svjetlo međurepubličke sukobe uzrokovane raspodjelom sredstava iz centralnih fondova.²⁴

Bio je to uvod u niz sukoba oko buduće koncepcije razvoja socijalističke Jugoslavije koji će rezultirati početkom privredne reforme 1965. i smjenom Aleksandra Rankovića 1966. godine. Ranković je kao organizacijski sekretar Partije i šef tajne policije bio smatran drugim čovjekom u državi i najbližim Titovim suradnikom, pa

22 Miroslav Akmadža, Uzroci prekida diplomatskih odnosa između Vatikana i Jugoslavije 1952. godine, *Croatica Christiana Periodica*, XXVII, 2003, 171-202; Miroslav Akmadža, *Razvoj odnosa Katoličke crkve i komunističkoga režima u Jugoslaviji od 1945. do 1966. godine*, Rijeka 2004, 377-408; Miroslav Akmadža, Pregovori Svete Stolice i Jugoslavije i potpisivanje protokola iz 1966. godine, *Časopis za suvremenu povijest* (dalje ČSP), 36, (2), 2004, 473-503; Katarina Spehnjak, Tumačenja Protokola o odnosima Jugoslavije i Vatikana iz 1966. u političkoj javnosti Hrvatske, *Dijalog povjesničaralistoričara, Friedrich Naumann Stiftung*, Zagreb 2001, 473-503.

23 NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Foreign Policy Files, 1964-1966, Political and Defense, From: Pol Yugo to Pol 6-3 Yugo, Croatian and Slovenian Nationalism, March 15, 1966.

24 D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 400.

je njegovo zastupanje centralizma i jačanje saveznih ovlasti imalo posebnu težinu. Međutim, jednako važna je bila i njegova srpska nacionalnost, odnosno činjenica da ga se pretvorilo u zagovornika takve politike i kao takvog percipiralo. To mu je donijelo etiketu zaštitnika srpskih interesa i optužbe da promoviranjem centralizma zapravo želi nametnuti srpski hegemonizam, koji se smatrao glavnim uzrokom nacionalnih problema u predratnoj Jugoslaviji. Tome nije pripomogla činjenica da se Ranković, posebno u vodstvu tajne policije, okružio pretežno svojim srpskim istomišljenicima, te da je stvaranjem mreže pouzdanika u partijskoj organizaciji i savezima nastojao kontrolirati i nadzirati sve aspekte političkog i društvenog života u Jugoslaviji. Vjerojatno mu je etiketa srpskog nacionalista prišivena djelomično bez razloga jer je on prije svega bio uvjereni komunist koji je vjerovao u snažni centralistički državni sustav. Njegova nastojanja da onemogući daljnju provedbu ekonomskih reformi i decentralizaciju države bili su prije vođeni bojazni da će to dovesti do gubitka političke moći partije i eventualnog raspada države, nego pokušajima da postigne srpsku prevlast nad ostatkom države. On je zapravo iskoristavao svoju srpsku pripadnost i činjenicu da su Srbi bili najmnogobrojniji narod kako bi ostvario svoju viziju političkog i društvenog uređenja zemlje.²⁵

Neuspjeh reforme bio je očit do kraja 1965. godine. Uz navedene ekonomske razloge, uzroke neuspjeha partijsko vodstvo tražilo je i u političkim otporima koji su se povezivali s protivnicima daljnje decentralizacije državnog aparata. Tito je sve češće prozivao krugove unutar Srbije i Crne Gore za bojkot ekonomskih promjena.²⁶ Na vidjelo je izlazio sukob s Aleksandrom Rankovićem koji je imao osobnu dimenziju. On je bio najpopularniji i najutjecajniji srpski političar, a kao prvi Titov suradnik percipiran je i kao njegov potencijalni nasljednik. Još od 1962. tinjao je sukob između Tita i Rankovića koji se suprotstavljao nastojanjima Kardelja i Bakarića da dobiju Titovu podršku za politiku veće autonomije republika, odnosno federiranje Federacije kako je to Bakarić definirao. Očito je to bio uvod u događaje koji su uslijedili tijekom 1966. i kulminirali smjenom Aleksandra Rankovića, do koje je došlo zbog radikalnog zaokreta prema decentralizaciji političkog i gospodarskog života Jugoslavije početkom šezdesetih godina.²⁷

Zabrinjavajući učinak reformi, manifestiran kroz porast cijena i nezaposlenost, te inflaciju, dodatno su antagonizirali suprotstavljene strane. Krajem 1965. i početkom 1966. partijsko vodstvo nastojalo je riješiti probleme nastale oko ekonomske reforme, a koji su prerasli u nacionalni sukob i ponovno otvorili bolno nacionalno pitanje. Iskristaliziralo se da otpori ponajviše dolaze iz pojedinih srpskih partijskih krugova. Partijska disciplina nastojala se učvrstiti na III. plenumu CK SKJ održanom u veljači 1966., a sam tijek i ishod tog događaja ukazivao je na prevagu političkog utjecaja

25 Josip Šentija, *Razgovori s Mikom Tripalom o hrvatskom proljeću*, Zagreb 2005, 42-43.

26 April Carter, *Democratic reform in Yugoslavia: the changing role of the party*, London 1982, 16.

27 J. Šentija, *Razgovori s Mikom Tripalom*, 42; Miko Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, Zagreb 2001, 81-97; Savka Dabčević Kučar, '71: *Hrvatski snovi i stvarnost*, Zagreb 1997, 82-85.

reformskih snaga. U skladu s time je i Ranković javno podržao službenu partijsku politiku i osudio srpski nacionalizam.

Sukob je kulminirao u srpnju 1966. kada je na IV. plenumu CK SKJ, poznatijem kao *Brijunski plenum*, došlo do osude političkog djelovanja Aleksandra Rankovića i rada savezne Službe državne sigurnosti koja je bila pod Rankovićevim nadzorom.²⁸ Formalni razlog za tako drastični potez bilo je navodno prisluškivanje jugoslaven-skih čelnika i samoga Tita od strane Udbe, koje je sezalo još u vrijeme neposrednog poraća. Nikada nije pouzdano utvrđena prava istina oko te afere prisluškivanja i jesu li čelni ljudi Jugoslavije zaista prisluškivani ili je to samo bilo obrazloženje za politički obračun sa šefovima Udbe.²⁹

Razlozi su dakako bili puno dublji. Radilo se prije svega o otporu Rankovića kruga novom liberalnom pravcu prihvaćenom od partijskog vrha i općenito različitim koncepcijama o budućem uređenju države. Tu situaciju dodatno je potencirala činjenica da je Ranković bio potpredsjednik Jugoslavije, dakle i formalno drugi čovjek u državi koji je ujedno kontrolirao partijski aparat i tajne službe. Dodatni pritisak stvarale su glasine o njemu kao Titovu nasljedniku i čovjeku kojega bi Sovjeti, zbog njegovih antiliberalnih stavova, rado vidjeli na čelu države.³⁰ Titu je bilo jasno da je Udbe nadzirala sve aspekte društva, a posebno je bila opasna infiltracija njezinih pouzdanika u savezne institucije preko kojih je mogla utjecati na kreiranje državne politike.

Afera oko prisluškivanja počela se raspletati kada je početkom lipnja u Titovoj rezidenciji otkriveno nekoliko mikrofona. Odmah je formirana tehnička komisija, a potom je 16. lipnja na sjednici Izvršnog komiteta CK SKJ formirana komisija koja je trebala istražiti pozadinu cijelog slučaja na čelu s Makedoncem Krstom Crvenkovskim. U komisiju su uz njega bili uključeni predstavnici svih republika: Đuro Pucar, Blažo Jovanović, Dobrivoje Radosavljević, Miko Tripalo i Franc Popit. Na istoj sjednici je Ranković ponudio ostavku koja je i prihvaćena.³¹

Četvrti plenum CK SKJ održan je na Brijunima 1. srpnja 1966. s ciljem da se rasvijetli slučaj prisluškivanja i odgovornost Udbe i njezina rukovodstva. Sjednica je na temelju izvještaja komisije Crvenkovskog optužila Rankovića i njegova suradnika Svetislava Stefanovića, izravno odgovornog za rad savezne Udbe, da su

28 Jugoslavenska služba državne sigurnosti mijenjala je ime nekoliko puta od svog formiranja 1944. Osnovana je pod imenom *Odjeljenje za zaštitu naroda* (OZN-a), da bi 1946. bila preimenovana u *Upravu državne bezbjednosti* (UDB-a), te konačno 1964. u *Službu državne sigurnosti* (SDS), ime koje je korišteno u Hrvatskoj, odnosno *Služba državne bezbednosti* (SDB) u Srbiji. S obzirom da se u diplomatskim dokumentima najčešće zadržala kratica UDDBA, u tekstu ćemo koristiti samo taj pojam umjesto novijeg naziva SDS ili SDB. Katarina Spehnyak, »Brionski plenum« – odjeci IV. Sjednice CK SKJ iz srpnja 1966. godine u hrvatskoj političkoj javnosti, *ČSP*, 31, 3, 1999, 463.

29 J. Šentija, *Razgovori s Mikom Tripalom*, 42–48.

30 Miko Tripalo smatrao je da Ranković nije bio sklon Sovjetima, bez obzira na to što je dijelom podržavao centralističku politiku sovjetskog tipa, J. Šentija, *Razgovori s Mikom Tripalom*, 45.

31 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, sv. I–III, Beograd 1988, 382–388.

monopolizirali rad tajne službe za vlastite političke interese. Odluke plenuma nisu se ograničile samo na smjenu čelnih ljudi, već je započela temeljita reforma sigurnosnog aparata. Glavne optužbe odnosile su se na zlouporabu položaja, nelegalna prisluškivanja kako bi se pojedinci diskreditirali i ucjenjivali. Udbine malverzacije uključivale su infiltraciju u savezne službe, posebno Savezni sekretarijat za vanjske poslove, poduzeća i lokalna tijela. Razotkrivena je mreža krijumčarenja i nelegalne međunarodne trgovine.

Izvještaj je jasno naglasio zlouporabe sustava državne sigurnosti:

»Državna sigurnost zadržala je svoju zatvorenost i posebno rukovodeće mesto i u samom resoru unutrašnjih poslova. Ona je ostala čvrsto centralizirana organizacija a vertikalna povezanost po svim pitanjima svela se na vrhu na jednog ili dva funkcionera. Ona je kao organizam postupno izolirana od bilo kakve društvene kontrole. Stvoren je jak i glomazan aparat u centrima republika, a još više u Saveznom sekretarijatu. Svi pokušaji da se to smanji i svede na pravu meru ostali su bez značajnijih rezultata. Stalno je pothranjivano uvjerenje da je ova služba u stanju da daje sud o svim društvenim problemima.«

Posebno ozbiljna optužba odnosila se na dostavljanje iskrivljenih informacija o raspoloženju javnog mnijenja kako bi se utjecalo na donošenje političkih odluka, prije svega vezano uz gospodarske i političke promjene u zemlji.

Komisija je Centralnom komitetu preporučila temeljitu reorganizaciju državnih službi sigurnosti te isključivanje Svetislava Stefanovića iz Saveza komunista i smjenjivanje sa svih državnih dužnosti. Ujedno je predložila prihvaćanje ostavke Aleksandra Rankovića koju je on ranije ponudio.³² Savezna skupština prihvatila je 14. srpnja 1966. Rankovićevu ostavku na mjesto potpredsjednika Jugoslavije, a na njegovo mjesto izabran je Koča Popović, što je trebalo ublažiti negativne reakcije u Srbiji zbog Rankovićeve smjene.

Smjena Aleksandra Rankovića s mjesta potpredsjednika Jugoslavije i njegov politički pad bio je u očima međunarodne zajednice najznačajniji događaj od Titova raskida sa Staljinom 1948. godine. Bilo je to veliko iznenađenje kako za jugoslavensku javnost tako i za strane diplomate u Jugoslaviji.³³ Britanski veleposlanik u Beogradu Duncan Wilson je neposredno poslije Četvrtog plenuma Centralnog komiteta na Brijunima poslao Foreign Officeu izvještaj o Rankovićevoj smjeni. On naglašava da

32 Vojin Lukić, *Brijunski plenum. Obračun sa Aleksandrom Rankovićem – sećanja i saznanja*, Beograd 1990, 37; D. Rusinow, *The Yugoslav Experiment*, 190.

33 Vojin Lukić, jedan od visokih dužnosnika Udbe i najbližih Rankovićevih suradnika u to vrijeme, u svojim je sjećanjima zabilježio kako je savezna Udba već početkom lipnja 1966. saznala za Bakarićev razgovor s jednim veleposlanikom u Beogradu kojemu je prenio informaciju o skoroj Rankovićevoj smjeni. Međutim, u pregledanoj američkoj i britanskoj arhivskoj građi nije bilo traga informaciji koju navodi Lukić, a i teško je vjerovati da bi Bakarić iznio tako osjetljiv podatak jednom zapadnom diplomatu. V. Lukić, *Brijunski plenum*, 13.

je tijekom godina Udba nastojala postati partija unutar partije i pokušala spriječiti trendove samoupravljanja koje su tumačili kao slabljenje komunističke kontrole nad zemljom, premda reforma Udbe nije bio znak da Partija želi slabljenje svoje pozicije unutar društva, već je namjera bila razbijanje snažne i neodgovorne grupacije unutar svojih redova, kao i stvaranje liberalnog imidža prema javnosti. Osim toga, uklanjanjem Rankovića, Tito se oslobodio mogućeg suparnika. Wilson je istaknuo:

»Utjecaj na vanjsku politiku bit će dakako indirektan. Tito će vjerojatno iskoristiti reformu Udbe kako bi Zapadu i nesvrstanim zemljama pokazao svoj liberalizam. Zsigurno se nada da će još jedanput dati sjajan primjer Istočnoj Europi u trenutku kada su Rumunji u središtu pozornosti. S druge strane teško da će htjeti stvarati probleme Rusima, čiju europsku politiku vjerno podupire. S obzirom na ulogu koju su Ranković i Udba imali u proganjanju staljinista 1948., Rusi kratkoročno mogu biti sasvim zadovoljni što je on uklonjen. Dugoročno, oni i druge istočnoeuropske zemlje mogu s razlogom sumnjati jesu li jugoslavenski vođe izabrali pravi put za jačanje partijske pozicije.«³⁴

Britanska procjena je bila da bi odluke CK SKJ mogle ozbiljno utjecati na razvoj komunizma u Jugoslaviji, a možda i drugdje. Prema Wilsonu Rankovićeva smjena pripremala se od Trećeg plenuma u veljači kada je Tito progovorio o otporu visokih policijskih krugova prema ekonomskim reformama. Službeno tumačenje je bilo da se Udba nije uspjela prilagoditi procesu demokratizacije i samoupravljanja, te da je postala suparnik Partiji. Zato ju je sada trebalo staviti pod kontrolu Partije i predstavničkih tijela. Wilson navodi kako se u posljednje dvije godine ne stječe dojam da je Jugoslavija policijska država; diplomatska predstavništva nisu pod jakim nadzorom Udbe, kontakti sa strancima su dopušteni, a prosječni građanin ne vodi previše računa o aktivnostima tajne policije. U slučaju Rankovića radilo se prije svega o odnosu Udbe i Partije, a ne odnosu Udbe prema građanima. Udba je optužena da je manipulirala s članovima Partije navodeći ih da kažu svoje mišljenje o pojedinim problemima pa ih onda prijavljivala. Otkrilo se da je prisluškivala partijske i državne dužnosnike, pa i samog Tita. Ranković je optužen da je širio glasine o Titovu nasljedniku pa je čak povučena paralela sa situacijom poslije Lenjinove smrti. Tito je pred Savezom boraca optužio Rankovića za poticanje srpskog nacionalizma i bojkotiranje ekonomskih reformi.

Wilson je smatrao da je Ranković u samoupravljanju i decentralizaciji vidio opasnost od slabljenja moći Partije, što bi u slučaju Titove smrti moglo dovesti do jačanja problema nacionalizma. Ranković se pripremao za taj trenutak i pokušao je iskoristiti Udbu i Partiju u Srbiji za uspostavljanje snažne centralizirane vlade kojom bi upravljao sa svojim tvrdolinijašima. Međutim, ključno za Rankovićev pad bilo je

34 PRO, FO 371/189011, Report of the fourth plenum of the Central Committee of the League of Communists, 2 July 1966.

saznanje o sveobuhvatnom nadzoru i prisluškivanjima jugoslavenskih vođa, što je Tita potaklo na akciju. Reakcije javnosti bile su podijeljene. Mnogi Srbi protumačili su Rankovićev pad kao udar protiv Srbije. S druge strane, ugled Partije doveden je u pitanje zbog metoda kojima se Udba služila. Wilson je nastavio:

»Usprkos ružičastoj slici koju su jugoslavenski dužnosnici nastojali podastrijeti javnosti o demokratizaciji Partije i većem sudjelovanju građana u procesu donošenja odluka, Partija se nije namjeravala odreći svoje uloge u društvu niti demokratizirati u zapadnjačkom smislu riječi.«³⁵

Prema britanskom diplomatu problem s Udbom je proizašao prije svega zbog ekonomskih reformi i administrativne decentralizacije, što je bio problem sa svim istočnoeuropskim zemljama u kojima su komunistički vođe bili suočeni s bojazni da će takve mjere dovesti do sukoba interesa, odnosno do slabljenja uloge Partije. Takva dilema postojala je i u Jugoslaviji, premda nije bila tako očita kao u drugim zemljama. Dodatni problem je bio potencijalni sukob između republika, jer su se siromašnije republike bojale da će ih ekonomska decentralizacija i samoupravljanje još više osiromašiti. Ranković se bojavao da će problem samoupravljanja oslabiti moć Partije, premda je postojala sumnja da je on zapravo htio iskoristiti takva nezadovoljstva kako bi ojačao srpsku poziciju unutar Federacije. Uz to, proces liberalizacije i osuda Rankovića mogli su ohrabriti protivnike režima da počnu otvoreno izražavati svoje stavove, pogotovo u nekim časopisima koji su trn u oku režima. U tom slučaju Tito bi bio prisiljen djelovati protiv njih, što bi negativno utjecalo na imidž koji je želio stvoriti prema vani.³⁶

Izvještaj CIA-e o smjeni Aleksandra Rankovića iz kolovoza 1966. uključio je temeljitu analizu dotadašnjega jugoslavenskog razvoja, kao i mogući rasplet događaja poslije Brijunske sjednice. Američke informacije o Rankovićevoj smjeni bile su slične britanskima i temeljile su se na dokazima o Rankovićevoj upletenosti u bojkotiranje ekonomskih reformi, što ga je dovelo u sukob s liberalnijim dijelom partijskog vodstva i u konačnici sa samim Titom. CIA isključuje mogućnost da je Ranković planirao smijeniti Tita te da je vjerojatnije kako je on želio osigurati poziciju Titova nasljednika. Službena verzija jugoslavenskih vlasti o prisluškivanju najviših dužnosnika kao razlog smjene nije dovedena u pitanje od strane američke tajne službe. Ranković je procijenio da je njegov položaj ugrožen uoči planiranih izbora 1967. na kojima bi vjerojatno mnogo njegovih istomišljenika i suradnika izgubilo pozicije, a on sam bi bio smijenjen s mjesta potpredsjednika države. To je bilo u skladu s novoproklamiranom politikom kako dužnosnici ne mogu istodobno biti na partijskim i državnim pozicijama. Pored toga, mnogi u Partiji i u javnosti nisu

35 PRO, FO 371/189011, The Fall of Vice-President Rankovic, and the following reorganisation of the Yugoslav Secret Police, 6 July 1966.

36 PRO, FO 371/189011, Developments in Yugoslavia, Concerning the recent upheaval in the Yugoslav Security Service, 6 July 1966.

bili skloni vidjeti ga kao Titovog nasljednika, s obzirom na njegovu kontroverznu prošlost na čelu tajne policije u ranim godinama postojanja režima. I u konačnici, njegovo srpsko podrijetlo sa snažnom političkom bazom u Srbiji kao najvećoj republici nije bilo po volji mnogim Hrvatima i Slovencima. Tito je diskreditirao Rankovića zbog njegovih zlouporaba tajne policije, a istodobno je na taj način podsjetio javnost na Rankovićevu poslijeratnu ulogu. Tako je zapravo prikazao sebe kao zaštitnika liberalnije i demokratskije Jugoslavije, što je dakako ojačalo njegovu poziciju u političkom okršaju s Rankovićem.

Posebno važnu ulogu Ranković je, prema CIA-i, imao u namještanju kadrova u Državni sekretarijat za vanjske poslove. On je 1964. predsjedao istragom koja je dovela do smjene dotadašnjeg šefa obavještajne službe u DSVP na koju je postavljen čovjek Svetislava Stefanovića, odnosno Rankovićev pouzdanik. Prema CIA-inu pouzdanom izvoru, do travnja 1965. Ranković je potpuno preuzeo kontrolu nad DSVP-om. On je također, prema istom izvoru, uspio izvršiti pritisak na jugoslavenska vanjskotrgovinska poduzeća da zaposle Udbine kadrove. Međutim, to mu nije uspjelo u oružanim snagama, prije svega zbog otpora saveznog sekretara za narodnu obranu Ivana Gošnjaka, koji je 1964. s mjesta svojeg zamjenika smijenio Otмара Kreačića, koji je, iako Hrvat, slovio kao Rankovićev pouzdanik. CIA-in izvještaj navodi kako postoje indikacije da je Ranković planirao postaviti Kreačića na mjesto ministra obrane poslije Titove smrti, međutim to nikada nije pouzdano dokazano.³⁷

Rankovićeva smjena bila je posebno osjetljiva zbog stalno prisutnih nacionalnih antagonizama, pa je bilo potrebno neutralizirati negativne osjećaje koje je kod Srba stvorila ta situacija. Baš zbog toga je bilo potrebno vrlo oprezno pristupiti rješavanju toga problema. Komisija koja je formirana zbog slučaja Ranković sastavljena je od po jednog člana iz svake republike, a nijedan Slovenac ili Hrvat nije otvoreno kritizirao Rankovićevu djelovanje na Brijunskom plenumu, već su to napravili srpski dužnosnici Jovan Veselinov i Dobrivoje Radosavljević. Čak je i kadrovska križaljka prilagođena uspostavi nacionalne ravnoteže poslije smjene Rankovića i njegovih suradnika. Na njihova mjesta su postavljeni istaknuti srpski dužnosnici – Mijalko Todorović na mjesto partijskog sekretara, Milentije Popović došao je na Rankovićevo mjesto u Izvršnom komitetu CK SKJ, dok je Koča Popović zauzeo njegovo mjesto potpredsjednika države.³⁸

Tito je Rankovićevom smjenom otvorio pitanje svojeg nasljednika koje je sada ostalo neriješeno jer je upravo zbog toga problema 1963. i stvoreno mjesto potpredsjednika. Američka procjena je bila da poslije Rankovića nema osobe njegovog ranga koja bi mogla imati autoritet da učinkovito naslijedi Tita.

37 UDBA je rad DSVP-a nadzirala putem tzv. *Koordinacionog odjeljenja* koje je osnovano 1952. godine. Prema tome, UDBA, odnosno Ranković, je već od 1952. imala obavještajni nadzor nad DSVP-om, a ne tek od 1964. godine. Ranko Petković, *Subjektivna istorija jugoslovenske diplomacije*, Beograd 1995, 116; Mira Šuvar, *Vladimir Velebit – Svjedok historije*, Zagreb 2001, 377-378.

38 Aleksandar Nenadović, *Razgovori s Kočom*, Zagreb 1989, 143-147.

»Edvard Kardelj nema političku bazu i karizmu. Veljko Vlahović je popularan u Partiji, ali je Crnogorac pa kao takav također nema široku političku bazu. Srbin Todorović opet je premlad da bi mogao zauzeti to mjesto.«

Opći zaključak američke obavještajne službe je bio da je stabilnost Jugoslavije sigurna dok Tito čvrsto drži uzde vlasti u svojim rukama, a Rankovićeve smjena dobar je dokaz da je on spreman poduzeti što god je potrebno kako bi osigurao stabilnost režima poslije svoje smrti.

»Tito se nada da će postići tako široku potporu za svoju politiku, unutar Partije i naroda, da će bilo kome, tko bude novi vođa, biti vrlo teško, ako ne i nemoguće zaustaviti trenutni liberalni smjer u kojem se zemlja nalazi. Međutim, on mora shvatiti da postoji proturječje između partijske diktature, koju će režim nastojati pod svaku cijenu održati, i trenutne politike smanjenja partijske uloge u društvu. U dužem periodu taj problem se može riješiti, međutim kratkoročno to može dovesti do erupcije nasilja.«³⁹

Američki konzulat u Zagrebu izvijestio je 12. srpnja kako se čini da su policija i vojska poduzele dodatne mjere opreza u Hrvatskoj, veće nego u drugim republikama. Policijska kontrola je tijekom cijelog vikenda od 1. do 4. srpnja bila pojačana u Zagrebu. Slično je bilo u Ljubljani i Rijeci. Vojska je 1. srpnja stavljena u stanje pripravnosti, a do Konzulata su doprli izvještaji da su zagrebačka i ljubljanska radiotelevizija pod nadzorom policije. Jedan visoki hrvatski dužnosnik potvrdio je da se radi o mjerama opreza kako bi se onemogućile eventualne akcije nacionalističkih elemenata.⁴⁰

Prema informacijama s kojima je zagrebački Konzulat raspolagao, oko pedesetak djelatnika Radiotelevizije Zagreb uhićeno je po dolasku na posao 2. srpnja i odvedeno policijskim automobilima. Do 19. srpnja, kada je Konzulat izvijestio o tom događaju, oni se nisu vratili na posao. Razlog ovakvih mjera bio je strah režima od potencijalnih diverzija i mogućeg zauzimanja radija i televizije kako bi se iskoristila situacija s Rankovićem i pozvalo na ustanak u Hrvatskoj.⁴¹ Ozbiljnost situacije i bojazni režima pokazao je slučaj dvojice američkih profesora koji su se 1. srpnja našli na Sljemenu i greškom zalutali do televizijskog odašiljača. Odmah su ih opkolili naoružani stražari sa strojnicama, međutim incident je prošao bez ozbiljnijih posljedica

39 CIA FOIA Electronic Reading Room, Current Intelligence Weekly Special Report, Yugoslavia-The Fall of Rankovic, 5. Aug 1966. <http://www.foia.cia.gov/>

40 NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Foreign Policy Files 1964-1966, Political and Defense, From: Pol 12-5 Laws. Statues Yugo to Pol 15-1 Yugo, Dismissal of RANKOVIC and Related Matters, July 12, 1966.

41 NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Foreign Policy Files 1964-1966, Political and Defense, From: Pol 12-5 Laws. Statues Yugo to Pol 15-1 Yugo, Arrest of Zagreb Radio and Television Station Personnel, July 20, 1966.

a profesori i njihov jugoslavenski pratitelj odmah su pušteni.⁴² Svi sugovornici s kojima su američki diplomati razgovarali složili su se da su pred zemljom bolja vremena, a situaciju u sjeverozapadnom dijelu Jugoslavije najbolje je opisao austrijski konzul u Zagrebu kada je rekao, komentirajući Rankovićev pad, da: »trenutno plivamo u moru sreće.«

Američko veleposlanstvo u Beogradu prokomentiralo je događaje u Jugoslaviji riječima:

»Rankovićev pad i događaji koji su uslijedili dugoročno su u američkom interesu. Cilj američke politike prema Jugoslaviji je potpora liberalizaciji jugoslavenskog društva i održavanje jugoslavenske neovisnosti od centralističke komunističke kontrole, posebno od Moskve. Ranković je bio partijski čelnik s autoritarnim sklonostima koji je nadzirao ulogu Partije da kontrolira i upravlja jugoslavenskim društvom. On je prema tome bio simbol partijskog dužnosnika koji se ne može prilagoditi unutrašnjim promjenama pa se prema tome osjećao ugroženim od ekonomskih i društvenih reformi. On je također najviše odgovarao Sovjetima s kojima je imao najuže kontakte, ukoliko im i sam nije bio naklonjen.«⁴³

Hrvatski mediji negativno su komentirali pisanje zapadnih medija koji su Rankovićevu smjenu protumačili kao jugoslavensko naginjanje prema Zapadu i kapitalističkom sustavu. Međutim, američki konzul u Zagrebu Robert Owen, koji je preuzeo tu dužnost poslije Helene Batjer, nije propustio komentirati kako su oni negirali samo ekonomski aspekt približavanja Zapadu, dok je znakovito da su istodobno prešutjeli ideološki okret, u smislu većih individualnih sloboda. Druga kritika koju su zagrebački komentatori naglasili bila je opaska da se Jugoslavija približila višestranačju, a Owenu je posebno bila zanimljiva usporedba jugoslavenskog i američkog stranačkog sustava *Vjesnikovog* novinara Zvonimira Kristla. Prema Kristlu, između republikanske i demokratske stranke nije bilo nikakve ideološke razlike, već se radilo isključivo o tehničkoj mogućnosti da se za svaku poziciju nadmeću dva kandidata. S druge strane stvaranje druge stranke u Jugoslaviji imalo bi za cilj uništenje socijalizma. Owen se stavio u poziciju Kristlovih čitatelja i zapitao: »Zašto i mi ne možemo imati drugu stranku unutar socijalističke ideologije, ako je postojanje dvije stranke ideološki tako sigurno kao što je u Americi.«⁴⁴

42 NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Foreign Policy Files 1964-1966, Political and Defense, From: Pol 12-5 Laws. Statues Yugo to Pol 15-1 Yugo, Happenings Associated with Rankovic's Dismissal, July 12, 1966.

43 NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Foreign Policy Files, 1964-1966, Political and Defense, From: Pol Yugo to Pol 12-3 Yugo, Telegram 65 from US Embassy Belgrade to Secretary of State, Rankovic's Fall – Part VI, July 8, 1966.

44 NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Foreign Policy Files, 1964-1966, Political and Defense, From: Pol Yugo to Pol 12-3 Yugo, Reaction to Foreign Press Coverage of the »Brioni Plenum«, August 16, 1966; Politika i demokracija: IV Plenum CK SKJ u

U tom smislu američko veleposlanstvo u Beogradu preporučilo je dopisnicima američkih medija da ne daju tumačenja događaja vezanih uz Rankovićevu smjenu, pretjerano različita od službenog jugoslavenskog stava jer bi to moglo izazvati negativnu reakciju režima. Usprkos zaključku da će Jugoslavija i dalje ostati jednostranačka država, preporuka je bila da SAD nastavi materijalno podupirati ekonomsku reformu jer bi uspjeh *reformista* u uvođenju humanijih i demokratskijih elemenata u političku i društvenu strukturu mogao imati posljedice ne samo u Jugoslaviji već i u susjednim komunističkim zemljama koje su pomno pratile razvoj događaja u Jugoslaviji.⁴⁵

Jugoslavensko veleposlanstvo u Washingtonu također je bilo zainteresirano za stav američke vlade vezan uz Rankovićevu smjenu, a jugoslavenski ataše za tisk Cvijeto Job bio je posebno nezadovoljan pisanjem novinara *New York Timesa* Davida Bindera koji je u jednom od članaka opravdavao Rankovića s činjenicom da mu je Tito svojom neodlučnošću dao povoda za ponašanje za koje ga je kasnije optužio.⁴⁶ Jednako važno za budućnost socijalističke Jugoslavije bile su odluke donesene na Četvrtom *brijunskom* plenumu o reorganizaciji Saveza komunista, a rezultat će biti daljnja liberalizacija društvenog života i neizbježno slabljenje partijske kontrole nad društvom. Od 1966. godine značajna liberalizacija političkog i društvenog života, obilježena slabljenjem kontrole državnog aparata nad društvom te ekonomske razmirice dobit će snažno nacionalno obilježje, a ono će se otvoreno manifestirati ne samo unutar partijskih krugova, već kroz sve slojeve društva. Ironična je činjenica da se Rankovićeva bojazan, kako će slabljenje partijske kontrole pridonijeti jačanju dezintegracijskih procesa, pokazala točnom i tijekom ranih sedamdesetih i prilikom raspada Jugoslavije krajem osamdesetih godina.

Zaključak

Američki i britanski diplomati intenzivno su pratili promjene u jugoslavenskom društvu tijekom šezdesetih godina, a Rankovićeva smjena primljena je na Zapadu

ogledalu svjetske štampe, *Vjesnik* (Zagreb), br. 6993, 7. VIII. 1966, 4; K. Spehnjak, »Brionski plenum«, *ČSP*, 31, 3, 1999, 481.

45 NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Foreign Policy Files, 1964-1966, Political and Defense, From: Pol Yugo to Pol 12-3 Yugo, Telegram 1051 from US embassy Belgrade to Secretary of State, October 4, 1966.

46 NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Foreign Policy Files, 1964-1966, Political and Defense, From: Pol Yugo to Pol 12-3 Yugo, US Reaction to Ranković Ouster, Memorandum of Conversation between Cvijeto Job and Dudley W. Miller, July 18, 1966; Cvijeto Job bio je dugogodišnji jugoslavenski diplomat koji je između ostaloga pripremao Nixonov posjet Jugoslaviji 1970. i Titov posjet Sjevernoj Americi 1971. Tvrtko Jakovina, Sjećanja koja čine povijest – razgovori s Cvijetom Jobom, dugogodišnjim diplomatom i veleposlanikom FNRJ/SFRJ, *ČSP*, 35, 3, 2003, 1037-1039.

s odobravanjem, prije svega zbog nade da će popuštanje partijske stege ojačati demokratizacijske procese u Jugoslaviji koji će s vremenom ojačati, a ne oslabiti jugoslavensku federaciju. No, istodobno je u Washingtonu i Londonu uvijek postojao strah da bi nagla liberalizacija mogla dovesti do destabilizacije zemlje, što bi je potencijalno moglo odvesti u sovjetske ruke. Hrvatske težnje za većom autonomijom i slobodnijim izražavanjem nacionalnih osjećaja također su sa simpatijama primane među zapadnim diplomatima koji su bili svjesni animoziteta hrvatskog pučanstva prema centralističkom režimu u Beogradu. No, događaji koji će uslijediti, a posebno razvoj situacije u Hrvatskoj tijekom 1971. godine pokazali su da je podrška Zapada liberalizaciji Jugoslavije ipak ograničenog karaktera, te uvjetovana prije svega potrebom očuvanja jedinstvene i stabilne komunističke Jugoslavije unutar globalnog hladnoratovskog konteksta, pri čemu su stvarni hrvatski interesi ipak bili na sporednom mjestu.

SUMMARY

From Economic Reform to Brijuni Plenum – American and British Reports on Croatia (1964-1966)

The paper explores the reports of UK and US diplomatic missions in Zagreb and Belgrade, as well as those of the CIA on the 1965 economic reform in Yugoslavia, the removal of Aleksandar Ranković and the results of the 1966 Fourth Plenum of Brioni. The paper is based on documents from the National Archives of the United Kingdom and the United States. It provides the analyses and impressions of British and American diplomats on everyday life in Croatia and Yugoslavia in the 1960s, political situation and the changing role of the Party as a consequence of the liberalization process (in particular, the changes in political and economic life), and the impact of these changes on the relations between different Yugoslav republics and nationalities. The analyzed documents offer a precise view of the British and American – and therefore the Western – policies towards Croatia and its position within the socialist Yugoslavia, both within the context of the global Cold war and the Western interests in the region. It can be argued that the West supported political and economic liberalization and decentralization in Yugoslavia. In this context, the dismissal of Aleksandar Ranković was welcomed in London and Washington since he was regarded as the leader of a conservative, unitarist fraction within the League of Communists of Yugoslavia. Both US and UK expected that further liberalization and decentralization would diminish the ever present nationalist and inter-republic animosities, and consequently strengthen the process of Yugoslav integration.

Keywords: Croatia, Yugoslavia, USA, UK, Fourth Brijuni plenum (in 1966), economic reform (in 1965), Aleksandar Ranković